

Het werk van Jan de Beijer

Architectonische impressies van Gelderse Stadsgezichten

Dr. Everhard Jans

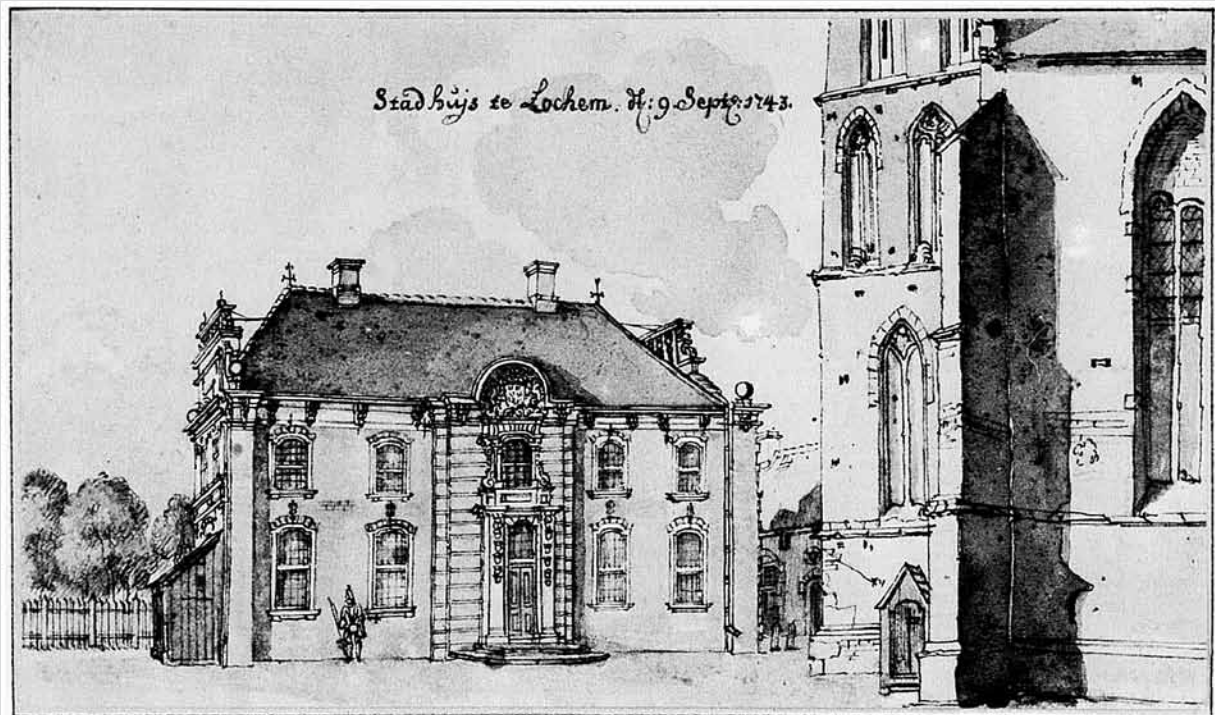
De gezaghebbende topografische tekenaar Jan de Beijer (1703-ca.1780) had een speciale voorliefde voor oude Gelderse architectuur: bedehuizen, kastelen en stadsgezichten. Zijn reis, die hij voor de Amsterdamse uitgeverij Tirion in 1743 dwars door Gelderland maakte, leverde veel betrouwbare en fraaie gewassen pentekeningen op van de toenmalige situatie, die een steeds grotere waarde krijgen. De originelen berusten in het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie in den Haag en in het Gemeentemuseum te Arnhem.

De Markt te Lochem

Als ik nu eens kijk naar het marktplein met de Gudulakerk in mijn huidige woonplaats Lochem, dan zie ik interessante verschillen, maar ook overeenkomsten met de situatie in 1743. De spits van de kerk-toren was nog niet vernieuwd en bezat nog geen carillon. Wel zien we het charmante raadhuisje al afgebeeld, naar een ontwerp van de Zutphense bouwmeester Edmond Hellenraad, uit 1640. Het staat er nog net zo, helaas wat star gerestaureerd in 1898. De statige barok zorgde voor een aan de mode aangepaste middenrisaliet.

Rechts aansluitend zien we een rijtje bevallige burgerhuizen, wat boers van karakter, vaak nog met een skelet van vakwerk, geheel doorbalkt, uiterst links nog met strodak gedekt. Door veelvuldige stadsbranden wijs geworden hebben "harde daken" van holle pannen de overhand: op de hoek een schuin dakschild aan de voorkant, met dakkapel. Glas-in-loodramen werpen een gezeefd licht in het wooninterieur. Een getekende trapgevel naast de Gudulatoren verdween, maar heeft een plaatsvervanger in een op deze tekening onzichtbaar exemplaar uit 1638, naast een gezellig bruin café aan de Bierstraat, op de Kleine Markt.

Stadhuys te Lochem

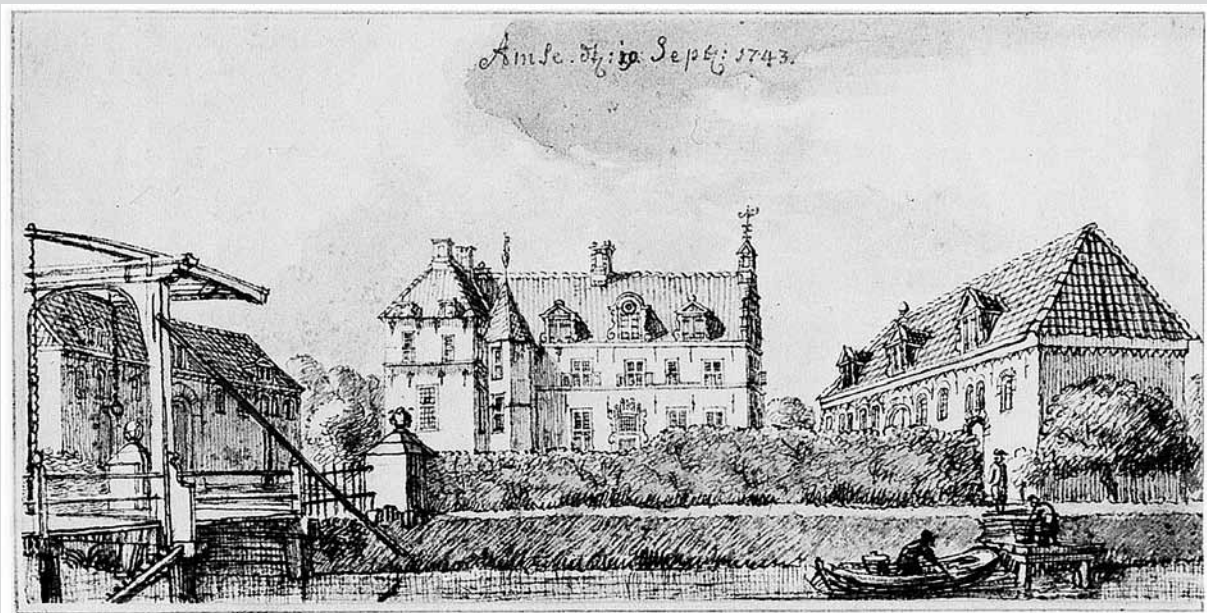
Kastelen rond Lochem

Jan de Beijer logeerde blijkbaar in Lochem, want een dag tevoren tekende hij de splinternieuwe ingangspartij van het raadhuis uit 1741, op 9 september. Dit deel ademt een wat laat Lodewijk XIV-gehalte, als statisch symbool van de heersende klasse. Verdwenen is een schildwachthuisje bij de kerk.

Kasteel de Nettelhorst te Lochem

Hoe charmant de Achterhoekse kasteeltjes van het “ancien regime” oogden, toont een tekening van Jan de Beijer, ook al gemaakt op 9 september 1743, van het eind negentiende eeuw gesloopte kasteeltje de Nettelhorst, geflankeerd door twee functionele bouwhuizen, belangrijk voor de dagelijkse beslommingen van een kasteelheer.

Kasteel Ampsen, Laren

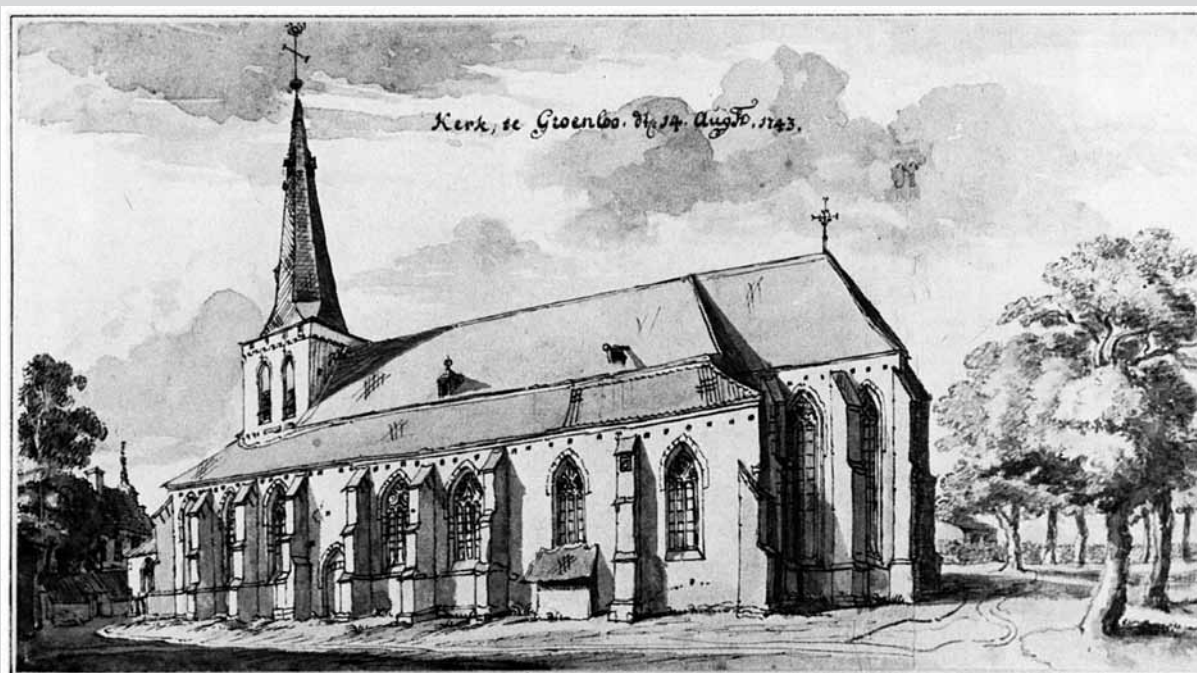
Ook al een tijdsbeeld is de tekening van een dag later door Jan de Beijer van kasteel Ampsen, richting Laren gelegen, ten noorden van Lochem. Pittig werkt een traptorentje tegen de vooruitspringende vleugel. Een houten hefbrug werkt schilderachtig. Dit adellijk gevaarte werd met een jongere rechtervleugel vergroot.

Kasteel Ruurlo

Beter bewaard bleef het door De Beijer getekende kasteel Ruurlo, wat een recent bezoek leerde. Bewaard bleef onder meer de zware hoektoren, die nog in de zestiende eeuw het levenslicht zag. Denkend aan de twisten tussen de Heeckerens en de Bronkhorsten dromen we terug in de tijd. Fraai is hier ook de in vakwerkbouw gerealiseerde dubbele waterradmolen.

Een verticale houten duiventoren (het houden van duiven was een adellijk privilege) behoort al lang tot het verleden.

Calixtuskerk, Groenlo

Groenlo en Bredevoort

Het lang Spaans gebleven Groenlo werd na de inname van de “stedendwinger” Frederik Hendrik Staats, en bewaarde godvruchtig de oude Calixtuskerk die echter wel in Protestantse handen overging. Door het feit dat de laatgotische kerk oorlogsschade opliep in 1945, werd het bouwwerk in oude glorie hersteld, allereerst door de Twentse architect Jan Jans (1893-1963) en enkele jaren geleden opnieuw, naar de eisen des tijds. Ook de hoofdstraat van de vesting Grol werd in 1743 vereeuwigd door Jan de Beijer, waar vakwerkhuisen met overkragende etages, gesteund door gesneden consoles, een schilderachtig ensemble vormden en aan Duitse steden als Osnabrück herinneren. Op de huizen gekruiste paardekoppen. Tot de Vrede van Münster (1648) woei de kultuurwind uit het oosten, nog steeds merkbaar aan de volkstaal: het Achterhoekse dialect.

Nu zijn er interessante plannen om de wallen van de historische vestingwerken te reconstrueren; het is logisch dat enkele bomen voor dit doel moeten sneuvelen. In Bourtange (Westerwolde) kan men zich overtuigen hoe geslaagd een en ander kan worden, en een magneet voor het toerisme.

Hoofdstraat in Groenlo

Bredevoort

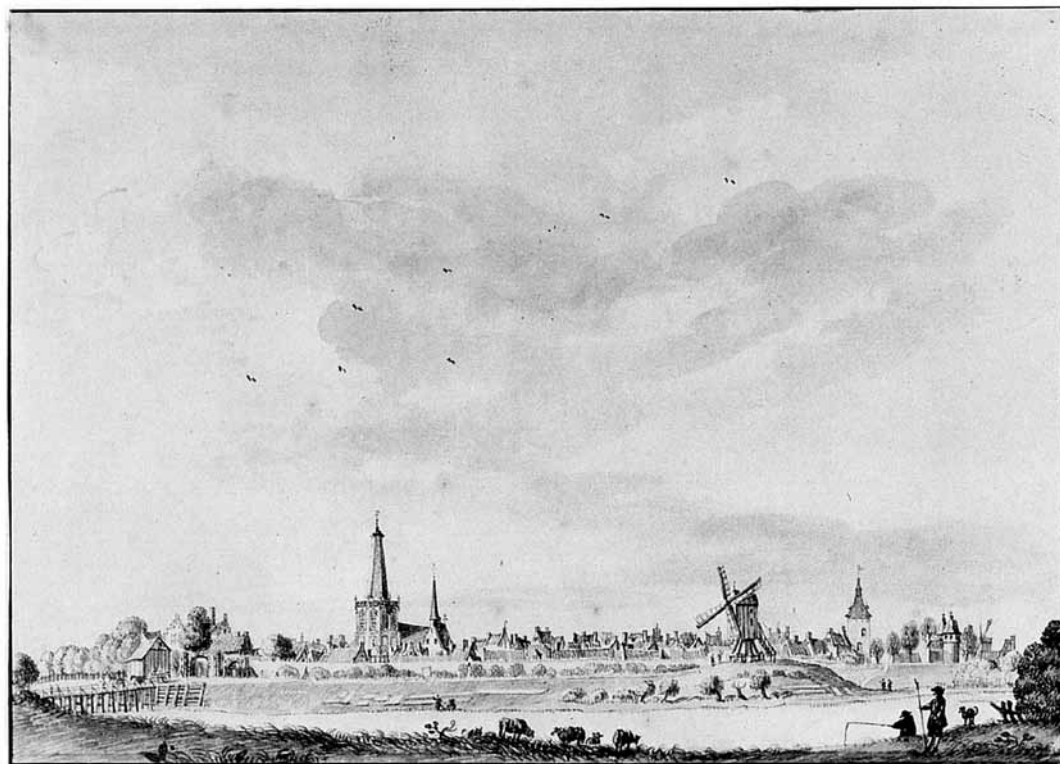
Dat is in de oude grensvesting Bredevoort al het geval: Jan de Beijer tekende daar op 14 augustus 1743 het centrum, en het nog bestaande oude Protestantse kerkje, met op de tekening niet zichtbare Rococopreekstoel met grillig snijwerk. Een geheimenis is de vakwerktribune, in Friesland “kraak” genaamd, geheel met pen en gat geconstrueerd in de zeventiende eeuw. Uit Duitsland (Stadtlohn) kennen we de verdwenen stadswaterput, die hier in Bredevoort een gebogen dakje van houten schaliën kende, rustend op ronde Toscaanse houten zuilen. Achter de monumentale put stijlt oprijzende vakwerkhuizen met verdiepingen, die we ook uit Groenlo en Winterswijk kennen.

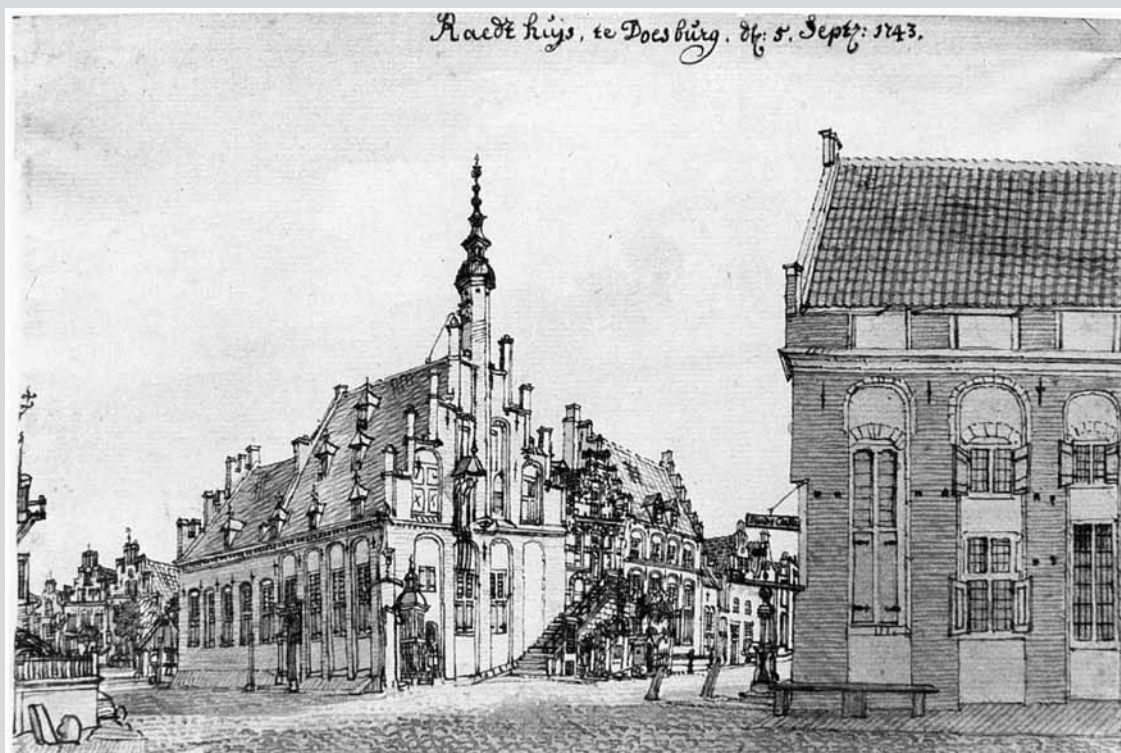
Kasteel de Slangenburg, Doetinchem

Doetinchem en Doesburg

Bij Doetinchem ligt nog steeds het kasteel de Slangenburg, dat heden ten dage als gastenverblijf van de daar gevestigde Benedictijnerabdij dienst doet. Jan de Beijer tekende de adellijke behuizing op 11 augustus 1743. Dat Doetinchem in 1743 nog een fraai bewaarde veste was, documenteert een tekening van de stad door De Beijer. Een houten brugje met stadspoort, een gezicht op de huidige Catharinakerk als Gotische hallenkerk, met een pas in de zestiende eeuw voltooide toren die een slanke spits kreeg. Verder zien we nog een indrukwekkende standaardmolen, geheel van hout, die even doet denken aan het Vlaamse Brugge waar de molens op de wallen bewaard bleven. Tenslotte de in 1743 nog bestaande Hamburger Poort, die duidelijk zo heet naar de noordoostelijke handelsroute richting noordwest-Duitsland.

Gezicht op Doetinchem

Het Raadhuis in Doesburg

De tekenaar bezocht Doesburg op 10 juni 1743. In vele opzichten was het Hanzestadje schilderachtiger dan nu. De nederzetting aan de samenvloeiing van Oude en Nieuwe IJssel lag aan de oude handelsweg naar de hoofdstad van Westfalen, Münster. Al in het begin van de vijftiende eeuw ontving Doesburg stadsrechten. Door Teutoons oorlogsgeweld werd de fraaie rijzige kerktoeren van de Martinuskerk in 1945 een ruïne. God zij dank kwam de herbouw in oude trant in 1965 gereed. De toren gaat terug op het jaar 1430, maar kwam pas na een hevige brand in 1483 geheel gereed.

Opmerkelijk zijn de zestiende-eeuwse burgerhuizen in baksteengotiek, soms nog met glas in loodramen.

Dorpsgezicht Zelhem

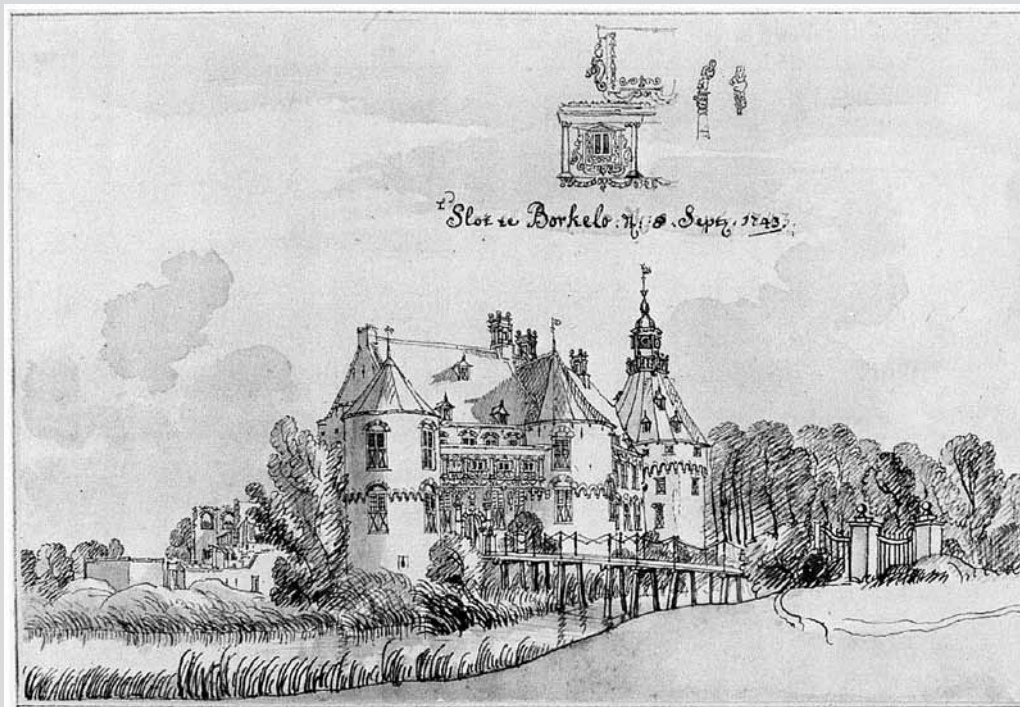
Andere Graafschapse gezichten

Vanuit de taalgeschiedenis en cultuurhistorie interessant is dat de Oude IJssel de grens vormt tussen de Nedersaksische en de Nederfrankische dialecten. Nog volop in de “Nedersaksische” Graafschap ligt het dorp Zelhem, waar De Beijer op 3 september 1743 de oude kerk tekende, omgeven door plattelandswoningen. Links staat een behuizing met de zijwand naar de straat: kruiskozijnen met glas en lood links, daarnaast de inrijboog van de niendeur met middenpaal, de “middeler” of “stiepel”. Als buurman een driebeukig hallehuis, dat sterk doet denken aan het naar het Openluchtmuseum verplaatste “Blauwe Hoes” uit Harreveld, met zijn machtige, overkragende wolfdak van stro, uilengat en stroomlijnsilhouet. Rechts een vakwerkhuis met houten topgevel.

Westervoort

Wèl aan gene zijde van de Oude IJssel, in de Liemers, ligt Westervoort, waar Jan de Beijer een jaar tevoren, op 23 augustus 1742 het oude bedehuis tekende. De toren stamt hier nog uit de veertiende eeuw, maar werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw van nieuwe geledingen voorzien, toen ook het schip van de kerk ontstond.

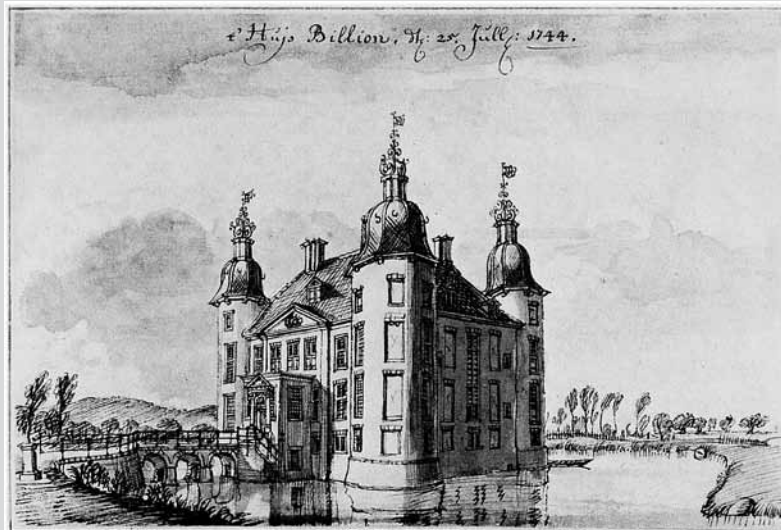
Het Slot te Borculo

Uit de voormalige Heerlijkheid Borculo stammen fraaie tekeningen van het verdwenen slot, door Jan de Beyer charmant vereeuwigd op 8 september 1743. Het adellijke huis ging in 1597 door koop over aan het geslacht van Limburg-Stirum. Toen was het stadhouder Willem V, die het toen al bouwvallige slot in 1777 kocht, en onder Lodewijk Napoleon (1806-1810) werd er een paardenstoeterij gevestigd, die in 1851 werd opgeheven. Nadat deze bezitting door het domeinbestuur was verkocht, werd het slot in 1869 en volgende jaren, op de kelderverdieping na, gesloopt. In de rechterhoek bevindt zich nog een fragment van de voet van de grote ronde toren, wellicht een donjon, kennelijk nog middeleeuws. De rest van de kelderruimten zal nog zestiende-eeuws zijn, behorend tot één bouwfase. Tastbare herinnering aan deze adellijke glorie vormt thans nog een zandstenen poortje van het Hof te Borkelo, aanwezig in de Hofstraat nabij de oude Protestantse kerk: het ademt de stijl van de Amsterdamse Renaissancebouwmeester Hendrick de Keyser uit het begin van de zeventiende eeuw. Waarschijnlijk is het afkomstig uit de via een houten brug over een gracht bereikbare voorgevel.

Bovendien stond er in 1743 nog een voorpoort op dit kasteelterrein, met monumentale ingangspartij. Zo vergaat de glorie der wereld!

Voorpoort Slot Borculo

Kasteel Biljoen, Velp

Velp en Arnhem

Het kasteel Biljoen bij Velp was ook omgracht, en bleef bewaard. Het grootste deel dateert uit de tijd rond 1700. Apart is de balzaal uit het laatste deel van de achttiende eeuw, in classicistische Lodewijk XVI-stijl. Joyeus zijn de torenbekroningen in plastisch-barok stijl, oorspronkelijk voorzien van smeedijzeren windwijzers.

De Janskerk in Arnhem

We sluiten we af met de hoofdstad van Gelderland: Arnhem. Vanaf de overzijde van de Rijn tekende Jan de Beijer in 1742 meerdere gezichten op Arnhem, met het karakteristieke silhouet van de Eusebius- en Walburgkerk. Zes varianten van zijn hand zijn bekend. Vereeuwigd werd ook de Janskerk, die sterk doet denken aan de Bergkerk in Deventer, wat zijn twee rijzige romaanse torens betreft. Al even schilderachtig was de middeleeuwse Janspoort in de hoofdstad van Gelderland, die wel iets aan Kampense stadspoorten herinnert. Gelukkig heeft de Eusebiuskerk de Tweede Wereldoorlog overleefd, waarbij onderdelen hoofdzakelijk in de oude stijl hersteld werden, maar ook incidenteel eigentijdse toevoegingen aan kunstenaars en architecten toevertrouwd werden. Er zou nog veel meer te vertellen zijn over Gelderse architectonische geheimenissen, wat de Veluwe en Betuwe betreft, ik denk aan schitterende kastelen als de Doornenburg, ook getekend door Jan de Beijer, maar ik laat het bij deze bloemlezing.

Literatuur.

L.J. van der Klooster, *Een kabinet van gezichten in Gelderland*, Bussum 1974.

H. Romers, afbeeldingen uit *Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen, deel 1; Gelderland en Overijssel*, Alphen aan de Rijn 1987